

บทที่ 1

บทนำ

ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ปัจจุบันนี้การสื่อสารได้ก้าวเข้ามามีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาประเทศ ทั้งในด้าน เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และศิลปวัฒนธรรม ในฐานะที่เป็นเครื่องมือสนับสนุนการพัฒนา ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ ความเชื่อ และพฤติกรรมของประชาชนกลุ่มเป้าหมาย ตลอดจน ถ่ายทอดเทคนิค และวิทยาการใหม่ ๆ เพื่อยกระดับฐานะความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น

ยิ่งในยุคของโลกไร้พรมแดน ข่าวสารข้อมูลและกระบวนการสื่อสารยังมีบทบาทสำคัญ ต่อการดำรงชีวิตของประชาชนและการพัฒนาประเทศทุกด้าน พัฒนาการที่ไม่หยุดยั้งของ เทคโนโลยีการสื่อสาร ช่วยทำให้เกิดความสะดวกรวดเร็วในการแลกเปลี่ยนเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารระหว่างบุคคล องค์กร สถาบัน รวมทั้งสื่อมวลชนทุกแขนงก็ได้อาศัยความก้าวหน้าของ เทคโนโลยีเหล่านี้ในการนำเสนอข้อมูลข่าวสารต่อประชาชนอย่างทันเหตุการณ์เกือบจะนาทีต่อ นาที ช่องว่างของการรับรู้ข่าวสารระหว่างสังคมเมืองกับชนบทนับวันจะแคบเข้าทุกที ดังนั้น การสื่อสารจึงมีสัมพันธ์กับการพัฒนาอย่างแนบแน่น

ในมุมมองของนักพัฒนาเอง ปรากฏการณ์ดังกล่าวน่าจะเป็นสิ่งที่ดี เพราะการรับรู้ข่าวสารข้อมูลที่หลากหลาย รวดเร็ว ย่อมเป็นการเพิ่มศักยภาพของชาวบ้านในกระบวนการคิด วิเคราะห์และตัดสินใจแก้ไขปัญหาอย่างมีข้อมูลรอบด้านยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตามเมื่อวิเคราะห์ในแง่ คุณภาพของข้อมูลที่ได้รับ ก็ยังไม่อาจสรุปได้ว่า ข้อมูลเหล่านี้จะเป็นประโยชน์หรือสอดคล้องกับ สภาพปัญหา ตลอดจนระบบคุณค่าของชนบทอย่างแท้จริงทั้งหมด เนื่องจากส่วนใหญ่ยังเป็นข้อมูลที่กำหนดและสื่อสารเข้าไปในชุมชนโดยบุคคลภายนอก อันได้แก่ สื่อมวลชนแขนงต่าง ๆ รวมทั้งนักพัฒนาและเจ้าหน้าที่ที่เข้าไปทำงานในชุมชน อำนาจในการควบคุมเทคโนโลยีและเนื้อหาของการสื่อสารยังคงอยู่ในมือของคนนอก

ลักษณะการสื่อสารข้างต้นเรียกได้ว่าเป็นการสื่อสารแบบ แบบเอกวิถี (one-way communication) ซึ่งได้เริ่มเกิดขึ้นราวทศวรรษ 1950 และ 1960 เป็นการสื่อสารจากหน่วยงาน รัฐบาลไปยังประชาชน โดยใช้สื่อเป็นเครื่องมือของหน่วยงานรัฐบาลในการพัฒนาประเทศโดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจ ทั้งนี้เพื่อตอบสนองต่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจที่มุ่งเน้นการแก้ไขปัญหา ในลักษณะรักษาอาการปัญหา มากกว่าการเหลิยวแลที่สาเหตุปัญหาที่แท้จริง (Bella Mody , 1991) ต่อมาในปลายทศวรรษ 1960 และทศวรรษ 1970 จึงได้เกิดการวิพากษ์วิจารณ์ถึง

บทบาทและผลกระทบของการสื่อสารประเภทนี้ต่อสังคม โดยเฉพาะบทบาทของสื่อมวลชนในการพัฒนา นักวิจัยทางการสื่อสารเริ่มสงสัยและให้ความสนใจกับสิ่งที่ละเลยในอดีต ไม่ว่าจะเป็นการที่สื่อมวลชนไม่สามารถถูกนำไปใช้ได้ตามลำพังได้อย่างมีประสิทธิภาพ การเพิ่มความสนใจให้กับเนื้อหาของสื่อมวลชน ความจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคม ความบกพร่องของแบบจำลองการเผยแพร่ข่าวสาร และบทบาทในการให้ข่าวสารและให้การศึกษาของสื่อมวลชนที่ยังไม่มีประสิทธิภาพเพียงพอ

ไม่ว่าจะเป็นนักคิดการสื่อสารสมัยใหม่ อาทิ Daniel Lerner ผู้เป็นเจ้าของ Modernization Paradigm (1958), Wilbur Schramm ในหนังสือ Communication and Development (1964) หรือ Everett M Roger (1983) เจ้าของแนวคิดการสื่อสารนวัตกรรมในการพัฒนา ซึ่งเป็นการยึดยึดค่านวัตกรรมและเทคโนโลยีสู่ประชาชน และยังคงเกิดปัญหาในเรื่องการควบคุมทรัพย์สินจากผู้มีอำนาจ และปัญหาช่องว่างระหว่างความรู้ สังคม เศรษฐกิจ ของคนที่มีกับคนที่ไม่มีมากขึ้น

จากหลักการพัฒนาการสื่อสารสมัยใหม่ ซึ่งรัฐมักนำมาใช้ ไม่ประสบผลสำเร็จข้างต้น ทำให้ลักษณะหรือรูปแบบการสื่อสารแบบบนลงล่าง (Top-Down Communication) ที่เน้นความเป็นรูปแบบมาตรฐาน ความเป็นลำดับขั้นตอน การควบคุมข้อมูลข่าวสาร และที่สำคัญผู้รับสารมีบทบาทเป็นผู้รับอย่างเดียว (Passive Audience) ไม่มีการโต้ตอบหรือมีทางเลือกในการรับสารได้ ซึ่งก็คือการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแบบยุคแรก ที่มีลักษณะการถ่ายทอดข่าวสารในแนวตั้ง (Vertical) และเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว (One-way Communication) ไม่เหมาะสมกับการพัฒนา ทั้งนี้เพราะไม่ว่าจะเป็นการกำหนดเนื้อหาหรือสารในสื่อ การสร้าง การใช้ และการประเมินสื่อ ล้วนแล้วแต่มาจากส่วนบนทั้งสิ้น จะเห็นได้จากสารในสื่อที่มักแสดงความต้องการของผู้ส่งสาร, รูปแบบที่ใช้ประกอบด้วยผู้แสดง (Presenter) จากในองค์กรหรือหน่วยงานเอง หรือการใช้เสียงบรรยาย ไม่ใช่เสียงจากชุมชนแต่เป็นเสียงจากผู้ผลิตสื่อ เป็นต้น และสื่อเองก็ถูกใช้เพียงเพื่อบอกกล่าวและสอน (Telling and teaching) ทำให้ผู้รับสารไม่ได้มีส่วนร่วมในการกำหนด การตัดสินใจ และการเข้ามามีการใช้การสื่อสาร

ด้วยเหตุผลข้างต้น จึงจำเป็นต้องหากลยุทธ์และวิธีการสื่อสารอื่นที่มีประสิทธิภาพมากกว่า และแนวคิดการสื่อสารอย่างมีส่วนร่วม (Participatory Communication Approach) ก็เป็นอีกแนวคิดการสื่อสารสมัยใหม่ของการพัฒนาที่นักพัฒนา นักคิด นักวิชาการได้เลือกมาใช้ปฏิบัติ เนื่องจากการเปลี่ยนทิศทางตามเป้าหมายของการพัฒนาที่ให้ประชาชนเข้ามีส่วนร่วมในการคิด วิเคราะห์ ตัดสินใจ และดำเนินการแก้ไขปัญหาของชุมชนในวิถีทางและระบบคุณค่าอันเป็นภูมิปัญญาของชุมชนเองมากยิ่งขึ้น กระบวนการสื่อสารอันเป็นเครื่องมือสำคัญของการพัฒนา ก็จำเป็นต้องเน้นการมีส่วนร่วมด้วยเช่นกัน ซึ่งแนวคิดหลักของการสื่อสารอย่างมีส่วนร่วมจะเน้นให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการสร้างและการใช้สื่อด้วยตนเอง ทำให้บทบาทของผู้รับ

สารเปลี่ยนไปเป็นทั้งผู้รับและผู้ส่งสารหรือเป็นผู้กระทำ (Active Audience) แทน เพราะลักษณะการสื่อสารจะเป็นการสื่อสารแบบสองทาง (Two-ways Communication) ทำให้เกิดการพูดคุยแลกเปลี่ยน (Dialogue) ทั้งระหว่างบุคคล , กลุ่ม หรือชุมชน เป็นการเปิดโอกาสให้สมาชิกชุมชนเข้าถึงสื่อมากขึ้น ไม่ว่าจะเพื่อข้อมูลข่าวสาร , การศึกษา หรือความบันเทิง โดยมีวิธีการเข้าร่วมในบทบาทผู้วางแผน , ผู้ผลิต และนักแสดงเอง ซึ่งเทียบเท่ากับว่าสื่อนี้เป็นสื่อของชุมชนมากกว่าที่จะเป็นสื่อสำหรับชุมชน

แนวคิดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม ได้ยึดหลักแนวคิดพื้นฐานของการมีส่วนร่วมของผู้รับสาร (An audience participation-base approach) ที่ได้เริ่มเกิดขึ้นมาในทศวรรษ 1970 เพื่อมาอุดช่องโหว่ปัญหากระบวนการสื่อสารที่เกิดขึ้น ทำให้มุมมองการแก้ปัญหาโดยใช้สื่อเป็นเครื่องมือเปลี่ยนแปลงมาเป็นการใช้สื่อเพื่อแก้ปัญหาสาเหตุรากเหง้า (Grassroot Solution) ของชุมชนเป้าหมาย พร้อมกับเป็นการกระจายอำนาจการครอบครองสื่อ พร้อม ๆ กับการกระจายอำนาจแบบประชาธิปไตย โดยให้ผู้คนเข้ามามีส่วนในการตัดสินใจว่าอยากจะพูดเรื่องอะไร (What to say) หรืออยากจะรู้อะไร (What need to know) และ จะพูดได้อย่างไร (How to say it) ที่สื่อควรจะแสดงข้อมูลข่าวสารเพื่อให้ผู้รับสารเป้าหมายเข้าใจและนำไปปฏิบัติได้ นั่นก็คือ แนวคิดการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมนี้เป็นทั้งวิธีการ (Means) และ เป้าหมาย (End) ที่จะทำให้เกิดระบบการตัดสินใจของชุมชนแบบพึ่งตัวเองได้อย่างยั่งยืน (Self-sustaining system)

Beltran , L.R. (1974) เองก็เห็นด้วยกับแนวคิดการสื่อสารแนวใหม่นี้ ซึ่งเขากล่าวว่าการสื่อสารสังคมเป็นกระบวนการโต้ตอบกันที่มีลักษณะของความเป็นประชาธิปไตย กระบวนการนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการใช้ระบบสัญลักษณ์ การโต้ตอบกันที่มีลักษณะของความเป็นประชาธิปไตยนี้ ทำให้คนเราสามารถแลกเปลี่ยนความรู้ ทักษะ และประสบการณ์ชีวิตซึ่งกันและกันโดยเสรี เสมอภาค และในลักษณะของการพูดคุยสนทนากันได้ ซึ่งมีผลให้แต่ละฝ่ายที่ต่างมีวัตถุประสงค์ของตัวเองที่แตกต่างกัน สามารถมีอิทธิพลต่อพฤติกรรมของอีกฝ่ายหนึ่งได้ ดังนั้นจะเห็นว่าแนวคิดนี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางสังคมตามแนวนอน ซึ่งตั้งอยู่บนพื้นฐานของการสนทนาพูดคุยอย่างแท้จริง การสื่อสารในลักษณะนี้ทั้งผู้รับสารและผู้ส่งสารต่างมีความเป็นอิสระ เสมอภาค และมีโอกาสเท่า ๆ กันที่จะมีอิทธิพลต่ออีกฝ่ายหนึ่ง และการสื่อสารแบบนี้เห็นว่าการจงใจไม่ใช่วัตถุประสงค์ที่สำคัญที่สุดของการสังสรรค์กันในสังคม (เสถียร เขยประทับ , 2538)

เหตุผลที่ทำให้แนวคิดการสื่อสารอย่างมีส่วนร่วม หรือที่เรียกว่า สื่อแห่งชุมชน (Community Media), สื่อประชาชน และสื่อทางเลือก (Popular and Alternative Media) ได้รับความนิยมมาตั้งแต่ปีทศวรรษ 1970 นั้นมีหลากหลายเหตุผลขึ้นอยู่กับรายละเอียด , สถานการณ์ และความสนใจ ซึ่งบ้างก็กล่าวว่าเพื่อแสดงถึงการมีส่วนร่วมของชุมชน เพื่อให้ชุมชนเกิดความรู้อย่างแท้จริง เพื่อแสดงความรู้สึกและปัญหาของชุมชนได้ถึงรากลึก และเพื่อแสดงความสัมพันธ์

ระหว่างเนื้อหาสาระในสื่อและความสนใจของชุมชน ดัง Pedro Demo (1988) กล่าวถึงการมีส่วนร่วมของชุมชนในกระบวนการสื่อสารว่าการมีส่วนร่วมในการสร้างสารและสื่อเป็นการแสดงผลสำเร็จความก้าวหน้าของตนเอง เป็นการสร้างกฎระเบียบและวัฒนธรรมประชาธิปไตย และเป็น การสร้างอำนาจในการต่อรองได้

การเปลี่ยนแปลงทิศทางของการสื่อสารข้างต้นนี้ จึงเป็นปรากฏการณ์ที่สอดคล้องกับ หลักการพัฒนาประเทศตั้งแต่ยุคปฏิวัติอุตสาหกรรม และยุคทุนนิยม ที่แต่เดิมอำนาจอยู่ที่รัฐหรือ ผู้มีอำนาจฝ่ายเดียว และมุ่งเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจเป็นหลัก แต่รัฐก็ต้องประสบกับ ความล้มเหลว เพราะแม้ว่าอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และมาตรฐานการครองชีพของ ประชาชนจะเพิ่มขึ้น แต่คุณภาพสังคมและวัฒนธรรมของประชาชนไม่ได้ดีขึ้นเลย โดยเฉพาะ ประชาชนที่อยู่ห่างไกลความเจริญ ดังนั้นจึงได้เริ่มมองหาทางเลือกหรือการปรับปรุงกลยุทธ์การ พัฒนามาเป็นการพัฒนาชุมชนแบบล่างสู่บน เช่น แนวคิด IRD (Integrated Rural Development) ที่ได้เริ่มให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนา ขณะเดียวกันรัฐเองก็เริ่มมีการ ประสานประโยชน์กับชาวบ้านและนักพัฒนาเอกชนมากขึ้น

จากคำกล่าวของ Mr.Sven Sandtvum (2537) กรรมการผู้จัดการของธนาคารโลก ใน การสัมมนาประจำปีของ Association of Public Participation Practitioners ที่กรุงวอชิงตันดีซี เมื่อวันที่ 12 กันยายน 2537 ว่า “การเปลี่ยนแปลงของโลกได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการ ใช้วิธีการมีส่วนร่วมของประชาชน การที่เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น และมีระบบการเมืองระบบ เปิดมากขึ้น เศรษฐกิจและการค้าที่เปิดมากขึ้น มีระดับการศึกษาที่สูงขึ้นในประเทศกำลังพัฒนา และการมีเพิ่มศักยภาพของทรัพยากรมนุษย์ มีการสื่อสารและการกระจายข่าวสารอย่างแพร่ หลายรวดเร็ว มีความห่วงใยเกี่ยวกับประเด็นด้านสิ่งแวดล้อมและความยากจนมากขึ้น สำหรับ คนจำนวนมากโลกของเรายังเป็นหนึ่งในสิ่งที่เรียกว่า Exclusion (การไม่เข้าถึงสิ่งที่ดีสำหรับ ชีวิต) มีเหตุการณ์ต่าง ๆ เพิ่มขึ้นมากที่แสดงว่าการมีส่วนร่วม ช่วยให้มีการพัฒนาที่มากขึ้นต่อ ประชาชนจำนวนมากขึ้นด้วย การที่ศักยภาพที่มีอยู่นั้นมหาศาล จึงตระหนักถึงการมีส่วนร่วม อย่างไรก็ตาม มีความต้องการการเปลี่ยนแปลงในรัฐบาลต่าง ๆ ซึ่งในการให้การสนับสนุนให้มี ส่วนร่วมในการก่อตั้งสถาบันและกระบวนการกระจายอำนาจซึ่งยอมให้ประชาชนมีส่วนร่วมมาก ขึ้นในการตัดสินใจต่าง ๆ ที่จะมีผลต่อชีวิตของพวกเขา”

การมีส่วนร่วมของประชาชน หรือ วิธีการพัฒนาแบบล่างสู่บน (Bottom-up) หมายถึง “การที่ประชาชน หรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนเอง ในการจัดการและควบคุมการใช้ และการกระจายทรัพยากร และปัจจัยการผลิตที่มีอยู่ในสังคม เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทาง เศรษฐกิจและสังคมตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรี ในฐานะสมาชิกสังคม ในการมีส่วนร่วม ประชาชนได้พัฒนาการรับรู้และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกในรูปการตัดสินใจในการดำเนินชีวิตของ

ตนอย่างเป็นทางการของตัวเอง" (ศูนย์ศึกษานโยบายสาธารณสุข มหาวิทยาลัยมหิดลและกระทรวงสาธารณสุข , 2527)

แนวคิดการมีส่วนร่วมของชุมชน นับได้ว่าเริ่มได้รับความนิยมในช่วง 10 ปีที่ผ่านมา เพราะมีการนำมาใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาอย่างแพร่หลาย แนวคิดนี้เกิดขึ้นมาจากปัญหาและความล้มเหลวในการดำเนินการพัฒนาในอดีตที่มักเน้นบทบาทของคนภายนอกชุมชน อันนำมาซึ่งความไม่สอดคล้องกับปัญหาและความต้องการของคนในชุมชน นอกจากนี้ยังก่อให้เกิดปัญหาความเหลื่อมล้ำไม่เท่าเทียมกันอีกด้วย ดังนั้นจึงได้มีการเคลื่อนไหวเพื่อทบทวนประสบการณ์ต่าง ๆ เหล่านี้ และได้ข้อสรุปว่าประชาชนน่าจะเป็นผู้กำหนดเป้าหมายสุดท้ายของการพัฒนา และโดยเฉพาะในกระบวนการพัฒนาแล้ว ประชาชนน่าจะได้เป็นผู้เข้าไปมีส่วนร่วมในการวิเคราะห์ปัญหา แสวงหาทางออกด้วยตนเอง รวมทั้งการตัดสินใจ ประเมินผลด้วยตนเองว่าดีหรือไม่ดีอย่างไรด้วย ดังนั้น เป้าหมายสำคัญของการมีส่วนร่วมของชุมชนอยู่ที่การพยายามผลักดันส่งเสริมให้ประชาชนที่เคยอยู่นอกของการพัฒนาได้เข้ามามีส่วนร่วมอย่างมีสำนึกในทุกขั้นตอนของกระบวนการพัฒนา และผลการพัฒนาจะก่อให้เกิดการพัฒนาขีดความสามารถของประชาชนในการพึ่งพาตนเอง

กรณีการสื่อสารก็เหมือนกรณีของการพัฒนา เพราะอนาคตการกำหนดวาระข่าวสารสำหรับนักสื่อสารเพื่อการพัฒนา จะต้องประกอบด้วยกระบวนการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาข่าวสาร ซึ่งยังเกี่ยวข้องกับกระบวนการตัดสินใจ การสร้าง การไหล และการแพร่กระจายข้อมูลข่าวสาร (Sadanandan and Shirley , 1993)

ความแตกต่างสำคัญอย่างหนึ่งระหว่างการสื่อสารแบบบนสู่ล่างกับล่างสู่บน คือ การสื่อสารแบบล่างสู่บนจะเห็นว่าใครคือคนสื่อสารในสื่อ ใครเป็นคนกำหนดสารในเนื้อหา แนวคิด และผลกระทบ ดังนั้นเมื่อชุมชนได้เข้ามีส่วนร่วมในการสร้างสื่อแล้ว สิ่งที่เขาจะได้รับคือ ประการแรก เขาได้เรียนรู้การใช้อุปกรณ์ ประการต่อมา คือเขาได้มีส่วนร่วมในการวางแผนและการผลิตในสิ่งที่เกี่ยวข้องกับตัวเขา นั่นคือเขาได้เห็นภาพตนเองปรากฏบนจอ ได้รู้ถึงประเด็นแนวคิดของตนที่นำเสนอ และประการสุดท้าย เขาได้แสดงสื่อของเขาให้กับสมาชิกชุมชนตนเองและชุมชนอื่น ๆ

สำหรับการนำแนวคิดเรื่องการสื่อสารแบบล่างสู่บนนี้ ได้เริ่มต้นในภาครัฐ โดยได้มีการพยายามให้เกิดการสื่อสารอย่างมีส่วนร่วมของประชาชนขึ้นในงานพัฒนา ในรูปแบบของการฟื้นฟู การอบรม การดูงานเพื่อสร้างสื่อร่วมกัน แต่ผลปรากฏว่าการทำงานของภาครัฐบาลมีข้อจำกัดอยู่มาก เนื่องจากกระบบราชการเป็นระบบที่มีการศูนย์อำนาจมากกว่าการกระจายอำนาจ ทำให้การดำเนินงานโดยฝ่ายราชการไม่เกิดบรรลุเป้าหมายของการมีส่วนร่วมเท่าที่ควร เนื่องจากชุมชนยังไม่สามารถพึ่งตนเองหรือแก้ไขปัญหได้ด้วยตนเองเมื่อโครงการสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นหมดไป รวมทั้งลักษณะการสื่อสารดังกล่าวไม่ได้ตอบสนองความต้องการที่แท้จริงของ

ชุมชน และที่สำคัญนโยบายของรัฐ กลไก และวัฒนธรรมการทำงานแบบระบบราชการ เน้นเป้าหมายและขยายปริมาณกิจกรรม ขยายจำนวนงานมากกว่าคุณภาพของการมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นแต่เพียงการพยายามดึงประชาชนเข้าร่วมโดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ที่แท้จริงของประชาชน มองว่าการมีส่วนร่วมเป็นเพียงเครื่องมือหรือเทคนิคใหม่ให้ชาวบ้านยอมรับกิจกรรมที่เจ้าหน้าที่กำหนดไว้และผลที่ตามมา คือโครงการต่าง ๆ ถูกยึดเยียดแก่ชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านร่วมมือมากกว่ามีส่วนร่วม

ส่วนทางด้านทางเลือกใช้สื่อเพื่อการพัฒนาของรัฐนั้น รัฐมักจะเน้นสื่อสมัยใหม่ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ ที่ต้องใช้ต้นทุนในการผลิตสูง ดังนั้นการที่ชุมชนจะเข้าไปมีส่วนร่วมในการใช้สื่อเหล่านี้ หรือโอกาสที่สื่อเหล่านี้จะตอบสนองความต้องการพื้นฐานที่แท้จริงของตนเป็นไปได้ยาก

เมื่อคำนึงถึงสภาพปัญหาและข้อจำกัดของรัฐหรือสถาบันราชการเช่นนี้ ผู้วิจัยจึงสังเกตเห็นว่าสถาบันนอกระบบราชการโดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์กรพัฒนาเอกชน (Non-Governmental Organizations หรือเรียกย่อ ๆ ว่า NGOs) ซึ่งเป็นองค์กรที่ไม่แสวงหาผลประโยชน์และกำไร และระบบการทำงานที่ยืดหยุ่น คล่องตัวกว่า ประกอบกับเป็นองค์กรที่ต้องการวิจัยผู้รับสารอย่างเป็นระบบในการศึกษาถึงปัญหาที่แท้จริงของชุมชน และจะว่าไปแล้วองค์กรพัฒนาเอกชนนี้ เป็นองค์กรแรกที่ริเริ่มให้มีการไหลข้อมูลข่าวสารแบบแนวนอน (Horizontal information flows) ระหว่างบุคคลและระหว่างชุมชนขึ้น (Bella Mody , 1991) รวมทั้งมีการออกแบบสารและการสร้างสื่อที่จะนำไปสู่แนวคิดการมีส่วนร่วมในการจัดการชุมชนด้วยตัวเองได้ และสื่อขององค์กรพัฒนาเอกชนส่วนใหญ่ มักเป็นสื่อเฉพาะกิจขนาดเล็กที่มีราคาไม่สูง เช่น สไลด์ วีดีโอ สิ่งพิมพ์ เอกสาร เข้ามาใช้ในงานพัฒนาได้โดยตรงนั้น น่าจะนำแนวคิดการมีส่วนร่วมในการสื่อสารเพื่อการพัฒนานี้มาใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่า

จากการยึดแนวทางการสร้างสื่ออย่างมีส่วนร่วมหรือจากล่างขึ้นมา ทำให้สอดคล้องกับหลักการดำเนินงานพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนที่ยึดหลักการมีส่วนร่วมของประชาชนที่ได้มีการสร้างและการใช้สื่อเพื่อการพัฒนาความรู้ด้านต่าง ๆ โดยยึดหลักการมีส่วนร่วมของชุมชนตั้งแต่กระบวนการกำหนดแนวคิด การวางแผน การผลิต การใช้ การกระจาย และการประเมินผล สื่อ โดยจะสังเกตเห็นได้จากเนื้อหาที่ปรากฏออกมาในสื่อ มักสะท้อนความต้องการของชาวบ้านหรือบางสื่อก็ได้ให้ชาวบ้านมาเป็นผู้เล่าเรื่องหรือบอกกล่าวด้วยตนเอง เท่ากับว่าผู้รับสารได้เปลี่ยนสถานภาพตัวเองมานั่งเก้าอี้ผู้กำกับ หรือเป็นผู้ว่าจ้าง (Client) แทนบ้าง ผู้ผลิตสื่อแบบเดิม เป็นเพียงผู้ให้บริการและเริ่มที่จะรู้จักฟังและสังเกตผู้รับสารมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเองไม่ได้มองว่าสื่อแบบมีส่วนร่วม จะเกิดขึ้นเฉพาะสื่อขนาดเล็กหรือสื่อเฉพาะกิจเท่านั้น สื่อแบบมีส่วนร่วมสามารถเกิดขึ้นกับสื่อมวลชนด้วยเช่นกัน เพราะอย่างน้อย การใช้สื่อเพื่อการพัฒนาจะสมบูรณ์แบบใด ก็ต่อเมื่อมีสื่อมวลชนร่วมสร้างกระแสด้วย โดย

เฉพาะในงานรณรงค์ที่ต้องการการแพร่กระจายข่าวสารในวงกว้าง นอกจากนั้น สื่อมวลชนยังช่วยเป็นช่องทางในการนำเอามูลข่าวสารอันเป็นความรู้เบื้องต้นสู่ชุมชนหรือผู้รับสารเป้าหมายก่อนที่จะลงลึกในงานพัฒนานั้น ๆ ได้เช่นกัน

ปัจจุบันองค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทยหลายองค์กร ได้ให้ความสำคัญกับปัญหาสิ่งแวดล้อม จากหนังสือทำเนียบนามองค์กรพัฒนาเอกชน ปี 2540 ที่คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา (ผสพ.) จัดทำขึ้น จะเห็นได้ว่า จากจำนวนองค์กรพัฒนาเอกชนทั้งหมด 461 องค์กร มีองค์กรที่เป็นเครือข่ายสิ่งแวดล้อมอยู่ถึง 88 องค์กร การขยายปริมาณขององค์กรพัฒนาเอกชน น่าจะเกิดจาก องค์กรพัฒนาเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมได้รับการยอมรับจากรัฐ และ องค์กรพัฒนาเอกชนที่เกิดขึ้นก่อนมากยิ่งขึ้น สืบเนื่องจากปัญหาสิ่งแวดล้อมเป็นกระแสความคิดร่วมของยุคสมัย รวมทั้งการที่แหล่งเงินทุนจากต่างประเทศทั้งภาครัฐและเอกชนพากันหันมาสนใจเรื่องปัญหาสภาพสิ่งแวดล้อมโลกเพิ่มขึ้น จึงส่งผลให้องค์กรพัฒนาเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมขยายตัว และปรากฏแนวโน้มที่เด่นชัดว่าองค์กรพัฒนาเอกชนด้านอื่น ๆ ต่างหันมาสนใจปัญหาสิ่งแวดล้อม และจัดตั้งหน่วยงานหรือปรองงานของตนให้มีโครงการเกี่ยวกับปัญหาสิ่งแวดล้อม ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่า บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมได้กลายเป็นความจำเป็นของสังคม สอดคล้องกับกระแสเรื่องสิ่งแวดล้อมที่กำลังมาแรงในช่วง 4-5 ปีนี้ (เอนกนาคะบุตร อ้างถึงในชัชวาลย์ ทองดีเลิศ และคณะ , 2540 : 13)

จากสภาพการณ์เช่นนี้เป็นมูลเหตุจูงใจที่ทำให้ผู้วิจัยต้องการศึกษาการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม โดยเลือกกรณีศึกษาคือองค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย ซึ่งถึงแม้ว่ากระบวนการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมจะมีลักษณะภาพรวมคล้ายคลึงกันในการนำไปใช้กับประเทศด้อยพัฒนาและประเทศกำลังพัฒนาทั้งหลาย ซึ่งนักพัฒนา นักวิจัย และนักวิชาการที่เกี่ยวข้องหลายท่านกำลังให้ความสนใจและนำไปใช้ปฏิบัติอย่างแพร่หลาย แต่เชื่อว่ารายละเอียดขั้นตอนปลีกย่อยหรือลึกลงไป ย่อมแตกต่างกันในแต่ละโครงการ และแต่ละประเทศ ประเทศไทยก็เช่นเดียว ขณะนี้ยังไม่มีผู้วิจัยเรื่องการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมอย่างลึกซึ้ง โดยเฉพาะการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วม ว่ามีการเลือกใช้สื่อประเภทใดบ้าง ทำไมต้องใช้สื่อเหล่านั้นและมีระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการสร้างสื่อรวมทั้งปัจจัยที่เกี่ยวข้องอย่างไร ซึ่งผู้วิจัยก็ได้ตั้งความหวังไว้ว่าการศึกษาครั้งนี้ จะทำให้ทราบถึงกลยุทธ์กระบวนการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมสำหรับองค์กรพัฒนาเอกชนหรือหน่วยงานที่ทำงานด้านสิ่งแวดล้อม เพื่อจะได้ร่วมกันแก้ไขปัญหาเรื่องทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่กำลังรุนแรงในปัจจุบัน และนำข้อมูลดังกล่าวไปใช้เป็นแนวทางแก้ไขปรับปรุงในการทำงานด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในลักษณะนี้ต่อไป

ปัญหานำวิจัย

1. ประเภทของสื่อแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมขององค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทยมีอะไรบ้าง
2. ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการผลิตสื่อเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมเป็นแบบบนสู่ล่าง (Top-down) หรือ แบบล่างสู่บน (Bottom-up) และเป็นอย่างไร
3. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกสื่อและระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการผลิตสื่อแบบเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมของชุมชนมีอะไรบ้าง

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาประเภทของสื่อแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมขององค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย
2. เพื่อศึกษาระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการผลิตสื่อเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมขององค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย
3. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์ปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อการเลือกสื่อและระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการผลิตสื่อเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมขององค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย

สมมติฐานการวิจัย

1. สื่อแบบมีส่วนร่วมขององค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม จะเป็นสื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ มากกว่าสื่อมวลชน เพราะตามหลักการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาแล้ว จะเน้นเรื่องการสนทนาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน (Dialogue) หรือการสื่อสารปฏิสัมพันธ์แบบสองทาง (Two-way Communication) ในลักษณะต่าง ๆ และการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมมักจะเป็นสื่อที่มีขนาดเล็กที่ชุมชนสามารถเข้าร่วมสร้างได้แม้ว่าทรัพยากรและเวลาจะจำกัด
2. ลักษณะของสื่อที่ใช้พัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมแบบมีส่วนร่วมมีลักษณะแตกต่างจากลักษณะของสื่อที่ใช้พัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมแบบไม่มีส่วนร่วม
3. ระดับการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการผลิตหรือจัดทำสื่อ มีตั้งแต่ระดับผู้รับสาร ระดับผู้ผลิต และระดับผู้วางแผน โดยเริ่มต้นจากความต้องการของชุมชนมาสู่การวางแผนด้านสื่อ (Bottom-up approach) และชุมชนเป้าหมายเข้ามามีส่วนร่วมในการสร้างสื่อในทุกๆระดับ คือขั้นตอนเตรียมการผลิต ขั้นวางแผน ขั้นผลิต ขั้นการใช้ และขั้นประเมินผล

4. ปัจจัยที่ส่งผลต่อการเลือกสื่อและกระบวนการผลิตสื่อแบบมีส่วนร่วมประกอบด้วย ปัจจัยด้านผู้ผลิตสื่อ ด้านเนื้อหา ด้านสื่อ ด้านโครงการสื่อ ด้านผู้รับสาร และปัจจัยแวดล้อมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง

ขอบเขตการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้จะเป็นการศึกษาอย่างลึกซึ้งซึ่งเกี่ยวกับการสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วมทุกประเภท อันได้แก่ สื่อบุคคล สื่อมวลชน และสื่อเฉพาะกิจ ที่องค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย ได้ผลิตขึ้นมาเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม โดยองค์กรพัฒนาเอกชนที่เลือกมาศึกษานั้นจะต้อง

- 1.1 เป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ผลิตสื่อเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม หรือ
- 1.2 เป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่ส่งเสริมให้เกิดการผลิตสื่อประเภทต่าง ๆ ในชุมชนเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อม

นิยามศัพท์เฉพาะ

1. องค์กรพัฒนาเอกชน (Non-Governmental Organizations) หมายถึง หน่วยงาน องค์กร หรือกลุ่มที่ไม่ใช่เป็นของทางราชการที่มีบทบาทการทำงานเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมไม่หวังผลกำไร และเป็นองค์กรที่ผลิตสื่อโดยตรงหรือไม่ได้ผลิตสื่อโดยตรง ในที่นี้คือองค์กรพัฒนาเอกชนจำนวน 9 องค์กร

2. สื่อ (Media) หมายถึง ช่องทางข่าวสาร (Channel) ตัวกลาง (Mediated) หรือ พาหะ (Transmitted) ที่นำข่าวสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารหรือจุดหมายปลายทาง ในที่นี้แบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ สื่อบุคคล สื่อเฉพาะกิจ สื่อมวลชน และสื่อประเพณี

3. การสร้างสื่อแบบมีส่วนร่วม (Participatory Media) คือ ช่องทางการสื่อสารที่เกิดจากการมีส่วนร่วมของผู้รับสารในลักษณะของการเข้าร่วมในระดับต่าง ๆ คือ ระดับผู้วางแผน (Planner) , ระดับผู้ผลิต (Producer) และ ระดับผู้รับสาร (Receiver) ซึ่งลักษณะการเข้าร่วมของผู้รับสารดังกล่าวเป็นไปทั้งโดยธรรมชาติและภายใต้เงื่อนไขของวัตถุประสงค์การสื่อสารเพื่อการพัฒนา นั้น ๆ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ในภาคปฏิบัติ

1.1. ผลที่ได้จากการศึกษาสามารถนำไปใช้เป็นแนวทางในการปรับปรุงการทำงานขององค์กรเองและองค์กรพัฒนาเอกชนหรือหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอื่นที่มีลักษณะการทำงานเดียวกัน

1.2. เป็นการช่วยเสริมการตัดสินใจของรัฐในการนำเสนอนโยบายด้านสื่อเพื่อพัฒนาสิ่งแวดล้อมต่อไป

2. ภาควิชาการ

2.1 ทำให้ทราบถึงคุณลักษณะของสื่อแบบมีส่วนร่วมเพื่อพัฒนาความรู้เรื่องสิ่งแวดล้อมขององค์กรพัฒนาเอกชนในประเทศไทย

2.2 งานวิจัยเรื่องนี้ จะเป็นการบุกเบิกแนวคิดของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาเรื่องสื่อแบบมีส่วนร่วม